

מפי סופרים

תפיסת התורה שבעל פה בראי המחקר

חנן גפני

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

11

פתח דבר

שער ראשון: המצע

פרק ראשון: 'מסתורין שלי': חידת התורה שבעל פה בספרות חז"ל 21

21 א. אחת בפה ואחת בכתב

24 ב. 'עשות ספרים הרבה אין קץ'

26 ג. כיצד 'שנה רבי'?

פרק שני: מסופרים לספרים: תורה שבעל פה בימי הביניים 29

29 א. לידתו של עם הספר

30 ב. תורת פה וכתב מיופה

35 ג. שר השכחה

40 ד. מפיהם ולא מפִי כתבם

פרק שלישי: על מכבש הדפוס: תורה שבעל פה למן המאה

השש עשרה ועד למאה השמונה עשרה 53

53 א. מקולמוס לדפוס

56 ב. תורה מונחת על 'שולחן ערוך'

59 ג. בעל פה ולא בספר ובדיו

62 ד. תורה שבעל פה ותורת הסוד

שער שני: המהפך

פרק רביעי: כתב ציורים ועבודת אלילים: תורה שבעל פה

73	בעת החדשה
73	א. מסורת בעידן של תמורות
75	ב. 'מאמר התורה והחכמה': האנציקלופדיה של שנאבר-לויזון
78	ג. 'ירושלים': כתב ההגנה של מנדלסון
82	ד. עיונים ופולפולים: 'עמק השוה' לאהרן חורין
86	ה. הפרוטוקולים של ועידות הרבנים
88	ו. תאוריה לעומת היסטוריה

פרק חמישי: הגולם והפרפר: כתיבתה-קיבועה של התורה שבעל פה

92	א. בין תקווה לייאוש
94	ב. האיגרת של דוד פרידלנדר
96	ג. איזק מרקוס יוסט ו'תולדות הישראלים'
100	ד. ה'דרשות' של ליאופולד צונץ
104	ה. בין רבנות למחקר: אברהם גייגר על המשנה

פרק שישי: פיתוח חי או עמידת קיפאון? הגנת התורה שבעל פה

108	כמסורת אוראלית
108	א. טמיעה או התאמה?
110	ב. המערכה של שמואל דוד לוצאטו
117	ג. מ'בחינת הדת' ל'בחינת הקבלה': יצחק שמואל רג'יו
120	ד. נחמן קרוכמל ו'מורה נבוכי הזמן'
124	ה. 'ערך מילין': הלקסיקון הבלתי נשלם של שלמה יהודה רפפורט
127	ו. 'כיצד נכתבה המשנה': הקונטרס של צבי הירש חיות
130	ז. ד"ר וייל ומיסטר לף
135	ח. 'היסטוריה של היהודים' להיינריך גרץ
138	ט. 'רומי וירושלים': המכתבים של משה הס

פרק שביעי: אמרי פה ודברי מכתב: תיעודה וביצורה של התורה

142 שבעל פה

- 142 א. ביטול לצד הפנמה
144 ב. על ספרים וסופרים בכתבי החתם סופר
147 ג. פירוש המקרא של ר' שמשון רפאל הירש
151 ד. 'הכתב והקבלה' לר' יעקב צבי מקלנבורג
156 ה. הביקורת של ה'רואים'
159 ו. מר' ישראל חזן לר' ישראל חזן
162 ז. 'דת משה ויהודית': הקטכיזם של שלמה פלסנר

פרק שמיני: הדת והחיים: כתיבת התורה שבעל פה כמופת

167 לגמישות דתית

- 167 א. בין מזרח למערב
169 ב. 'בית יהודה': התשובות של יצחק בר לוינזון לאמנויל ליפן
172 ג. 'נדחי ישראל' לשמואל יוסף פין
174 ד. מספרות חוכמה לספרות יפה: 'הדת והחיים' של ברודס
177 ה. 'תולדות רב' לאייזיק הירש וייס
179 ו. שדה המערכה

פרק תשיעי: ההכרעה לפי הדור

- 181 א. היסטוריה ואידאולוגיה
181 ב. האמת האהובה והאבודה: בין הראב"א לישראל משה חזן
182 ג. 'תולדות', 'פרקי חיים' ו'זיכרונות': שמואל דוד לוצאטו
184 ואייזיק הירש וייס
187 ד. 'דרכי המשנה' של זכריה פרנקל
190 ה. הסאטירה של יהושע השל שור
193 ו. אברהם קרוכמל ו'תולדות רבי'

שער שלישי: השיטה

- 199 מבוא לשער השלישי
- 203 פרק עשירי: מבט רענן על מורשת עתיקת יומין
- 203 א. מפרשנות למחקר
- 206 ב. תרבות הלימוד: בעל פה או בכתב?
- 210 ג. גלגולי הנוסח: שיבושים והגהות
- 211 ד. זיכרון ושכחה: ראשי תיבות וקיצורים
- 216 ה. יש סדר למשנה?
- 219 פרק אחד עשר: אבות הכנסייה בבית מדרשם של חכמי ישראל
- 219 א. 'פייפותו של יפת באוהלי שם'
- 221 ב. תולדות המשנה בכתבי אבות הכנסייה
- 223 ג. פולמוס באקדמיה הנוצרית
- 225 ד. המחקר היהודי של הספרות הנוצרית
- 228 פרק שנים עשר: גילוי היצירה של הגאונים
- 228 א. תחייתה של תקופת הגאונים וספרותה
- 230 ב. 'כיצד נכתבה המשנה?'
- 232 ג. מלחמת הנוסחים של 'אגרת רב שרירא גאון'
- 238 ד. 'שית סדרי משנה דאיתגנזו מימי הלל ושמאי?'
- 242 פרק שלושה עשר: תעלומת הקראים
- 242 א. קראים בעין הסערה: בין תאוריה למציאות
- 243 ב. מחאת הקראים והפרוטסטנטיות הנוצרית
- 246 ג. יהודים וקראים: אהבתם, שנאתם וקנאתם
- 248 ד. הקראות התלמודית של הרבניים
- 249 ה. הקראים כמתקני הדת
- 252 ו. תורת חיים, ספרי מתים והקרע בין הקראים לרבניים

256	פרק ארבעה עשר: תורה שבעל פה, חדית' ומה שביניהם
256	א. יהודים וחקר האסלאם
258	ב. מוצאו ודרכי מסירתו של החדית'
260	ג. יצחק יהודה גולדציהר או אלשיך אלזרווי?
264	ד. בעקבות מורשת גולדציהר

266	פרק חמישה עשר: ימי הביניים החדשים
266	א. מלחמת תרבויות
266	ב. משנת רבי יהודה הנשיא ומשנת ר' משה הספרדי
271	ג. רש"י: הפרשנות האשכנזי
273	ד. אהבה ושנאה שקלקלו את השורה

277	סיכום
277	א. מהפכה תאורטית והיסטורית
278	ב. השראה וחזון
279	ג. רצף ותמורה
280	ד. עימות והשפעה
281	ה. זרמים ומחנות
282	ו. שיתוף ועצמאות
283	ז. ישן וחדש
284	ח. מחקר ואידאולוגיה

287	רשימה ביבליוגרפית
-----	-------------------

331	מפתחות
331	א. שמות
337	ב. מקומות
339	ג. נושאים
341	ד. מקורות

פתח דבר

אם היה רצון והייתם לפנינו, היה אפשר לפרשן יפה ולבררן יפה יפה, כמות דבר דבור על אפניו, מפני שכשתלמיד יושב בפני רבו וישא ויתן בדבר הלכה יודע רבו לאיזה צד לבו נוטה, ומה מתעלם ממנו ומה מתברר לו ומה מתעקש עליו ופושט לו עד שמאיר עיניו, ומראה לו פנים בהלכה, אבל בכתב כמה אפשר לו? (תשובות גאוניס קדמונים, סימן מו).

חידת דרכי המסירה של מורשת חז"ל, המכונה גם התורה שבעל פה, היא משאלות המפתח בחקר הספרות היהודית הקדומה, והיא אינה מְשֶׁה מעל שולחנם של החוקרים מעת שנחתם התלמוד ועד ימינו. חידה זו, על צדדיה המחשבתיים וההיסטוריים, הדירה שינה מעיניהם של מלומדים יהודים ושל חכמי אומות העולם, בתחומי בית המדרש או בין כותלי האקדמיה, ומצאה את דרכה לשלל אכסניות ספרותיות לכל אורך הדורות.

באופן טבעי תפסה חידה זו מקום חשוב בדיונים על אודות ענפי הנוסח של חיבורים הנכללים בקנון החז"לי. כדי להבהיר כיצד נתהוו ענפי הנוסח של כל אחד מן החיבורים, ומתוך שאיפה להכריע מי מהם משקף את לבושו המקורי, פנו חוקרים לדון בערוצי המסירה של יצירת חז"ל ולברר את תפקידם ומקומם של הרכיב הטקסטואלי מחד גיסא ושל הרכיב האוראלי מאידך גיסא במהלך הנחלת המורשת הרבנית הקדומה. גם בזירה הפרשנית שבה ועלתה חידת דרכי המסירה של ספרות חז"ל. אינה דומה השיטה שבה מתפרשת יצירה הנמסרת באופן אוראלי, העשויה לשאת מאפיינים רטוריים הייחודיים לה, לדרך שבה מתבארת יצירה כתובה.

אך שאלת דרכי המסירה של התורה שבעל פה חורגת בחשיבותה מעולמם של חוקרי הנוסח ומזירת הפרשנות שלה. פענוח סודה של מורשת חז"ל נעוץ לא רק בהתחקות אחר נוסחה או פשרה המקורי של יצירה ספציפית זו או אחרת, אלא גם בשחזור קורותיה כמכלול לאורך הדורות. דיון בסוגיות מפתח הנוגעות למהותה של כל מורשת תרבותית, וזו של חז"ל בכללה, כרוך בבירור תהליך מסירתה. לשיטת

ההנחלה של המסורת יש השפעה ניכרת בראש ובראשונה על מידת הדינמיות שלה. יכולתה של מסורת להתעדכן ולהתפתח, או לחלופין לשמר את צביונה האוטנטי, קשורה במישרין בערוצי המסירה שלה, אם באמצעות הוראה בעל פה ואם במתכונת של יצירה כתובה. בטיבה של המסורת תלויים גם יחסי הגומלין שלה עם סביבתה התרבותית: אם טקסט כתוב חשוף ונגיש לגורמים חיצוניים, אוהדים או עוינים, מורשת אוראלית עשויה להישמר בתחומה של קהילת מכונייה ותחת פיקוחה. יכולתה של המסורת להפנים את הלכי הרוח הסובבים, או לחלופין להשפיע עליהם, תלויה אף היא באורח הדוק בדרכי השימור שלה. לבסוף, גם תרבות הלימוד של המסורת נגזרת מצביונה: אין דומות דרכי הרכישה וההנחלה של מסורת אוראלית, המושתתות על מפגש בלתי אמצעי בין מוסר למקבל, והדורות שינון מתמיד, לאופן הנצחתו של חיבור כתוב, שאיננו מחייב מגע ישיר בין מוסר למקבל ושאיננו מחייב חזרה ושינון בשל זמינותו המתמדת. גם ההיררכיה השוררת בקהילת לומדים המתנהלת בעל פה נבדלת במהותה מזו המושתתת על מציאותם של ספרים זמינים לכל דורש. שאלות אלו ורבות אחרות, העולות כאמור גם בזיקה למסורות תרבות אחרות, הן בעלות חשיבות רבה להבנת המורשת הספרותית של חז"ל, היא התורה שבעל פה.¹

הדיון המודרני בדרכי המסירה של התורה שבעל פה לא פסח אף לא על אחד מאגפיה.² ואולם במוקד הזרקורים ניצבה ספרות ההלכה, ובעיקר המשנה והתלמוד הבבלי, שזכו למעמד הבכורה בבתי מדרשם של חכמי ישראל הן כחומר לימוד הן כנקודת מוצא ומצע לכל פסיקה מעשית. בהקשרים רבים מספור נדונה שאלת דרכי המסירה של משנת התנאים ותלמוד האמוראים ואף הועלו השערות שונות ומגוונות בניסיון להמציא לה מענה. ציון דרך חשוב בתחום זה סימן מאמרו המקיף של יעקב

1 שאלות הנוגעות ביחס שבין הטקסט הכתוב לדיבור החי עלו כבר בעולם היווני העתיק ולכל אורך ימי הביניים. בעת החדשה נתגבשה והשתכללה הדיסציפלינה של ההרמנויטיקה, היא תורת הפרשנות, מיסודו של הפילוסוף והתאולוג פרידריך שליירמאכר (1768–1834), ואף במסגרת זו נדונו יחסי הדיבור והטקסט. לתיאור צמיחתה ועקרונותיה של ההרמנויטיקה המודרנית עיינו: לוי, הרמנויטיקה, עמ' 85–105. על יחסי הטקסט והדיבור ראו: שם, עמ' 162–165.

2 חוקרים רבים נדרשו לעסוק בתהליך הגיבוש של ספרות האגדה ועמדו על הסממנים האוראליים והטקסטואליים המשמשים בה. עיינו למשל: שנאן, ספרות האגדה. דילמות דומות עלו ביחס ליצירה המיסטית הקדומה, שקורותיה ויחסה לעולמם של חז"ל נקשרים בדרכי מסירתה בשלבי התהוותה הראשוניים. עיינו: וולפסון, מסורת בעל פה ומסירה בכתב.

זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד (2005), שבו נדרש לשאלה 'מתי חל המפנה הגדול ומאימתי החלו להעלות על הכתב את ספרות חז"ל, והיא פסקה מלהיות תורה שבעל פה כפשוטה, על פה ממש'.³ מחקרו של זוסמן הושתת בעיקרו על ניתוח של ספרות חז"ל עצמה, שממנה דלה כל רסיס מידע העשוי להאיר את דפוסי הלימוד והיצירה בזמנם של התנאים והאמוראים. באמצעות עיון מעמיק ובקיאיות מופלגת הצליח לפסוע לתוך בית מדרשם של החכמים ולהתוודע לעולמם התרבותי. ראוי לאזכור גם ספרה של טליה פישמן, *Becoming the People of the Talmud* (2011), שבמוקדו עומד תהליך הפיכתו של העם היהודי ל'עם הספר' בימי הביניים בהקשרו הנרחב. חיבורים אלו, כמו רבים אחרים, הולידו שיח ער, לעיתים נוקב, בקרב החוקרים, ולכלל הכרעה טרם הגיעו. בדרך כלל שאפה ספרות המחקר המודרנית להתחקות אחר המציאות ההיסטורית לאשורה, ובעיקר לנסות ולברר מתי ובאילו נסיבות הפכה התורה שבעל פה לתורה כתובה. אך דומה שתולדות הדיון בטיבה של התורה שבעל פה ובגלגוליה שהתנהל לאורך הדורות חשובות לא פחות מפענוח קורותיה האותנטיים, והן פרשה מרתקת מצד עצמן: כיצד תפסו חכמי ישראל את תפקידה ואת ייעודה של תורה שבעל פה מעיקרה? מתי סברו שנעשה המעבר הדרמטי מתרבות אוראלית לתרבות טקסטואלית? מי היה לדעתם האחראי לשינוי דפוסי המסירה? האם ראו בהתפתחות זו תמורה חיובית או שלילית?

ואומנם, האופן שבו שוחזרו פשרה וקורותיה של התורה שבעל פה במרוצת הדורות פותח צוהר לעולמם של חכמי ישראל ותורם רבות להבנת הלכי רוחם והשקפתם בשאלות השעה של זמנם ומקומם. תמורות העיתים הטביעו את חותמן על הדיון בסוגיה מרכזית זו ועיצבו את קווי התנהלותו. חשוב במיוחד היה המהפך שהתחולל בתפיסת מהותה של התורה שבעל פה במעבר מימי הביניים לעת החדשה: אם בימי הביניים רווחה התפיסה שלפיה המסירה האוראלית שימשה ערובה להנצחת המסורת האותנטית, אזי בעת החדשה הלכה והתבססה השקפה חלופית שלפיה מסירה אוראלית נועדה לסייע בעדכון ההלכה ובסיגולה לנסיבות משתנות. המהפך בתפיסת מהותה התאורטית של התורה שבעל פה גרר מפנה של ממש גם באופן שרטוט מסלולה ההיסטורי. הנחות מסורתיות באשר לעיתוי המדויק שבו נעשה המעבר מתרבות אוראלית לתרבות כתובה נדונו מחדש לנוכח המשמעות התאולוגית החלופית שנקשרה בהן מעתה.

העיסוק במהותה ובקורותיה של התורה שבעל פה, אבן יסוד במסורת היהודית, מעולם לא נתחם בגבולות גאוגרפיים ותרבותיים והוא שב ועולה מיצירתם של רבנים, של דרשנים ושל מגידים בכל אגפיה ופזורותיה של החברה היהודית בזמנים החדשים. ואולם בשיח המודרני התוסס על אודות התורה שבעל פה בלט במיוחד מקומם של אנשי 'חכמת ישראל', סוללי דרכו של מדע היהדות על אדמת אירופה במהלך המאה התשע עשרה.⁴ הללו נתנו דעתם לסוגיה זו בזיקה ישירה לתמורות השעה וכחלק מדיאלוג מקיף על אודות עתידה של היהדות בעידן המודרני. בשיח של אנשי 'חכמת ישראל' נחשפו הישגיהם המרשימים בהפנמת דפוסי חשיבה ביקורתיים, אך גם מעורבותם העמוקה בעיצוב אופייה של החברה היהודית ובניווט דרכה בעידן רב-תהפוכות.⁵ שיח זה היה פרט חשוב בדיון כולל על ההלכה היהודית ועל מידת יכולתה להתפתח ולהתעדכן. תיאור התפנית בתפיסת התורה שבעל פה במעבר מימי הביניים לעת החדשה, כפי שזו משתקפת ביצירתם של אנשי 'חכמת ישראל', והתגובות המגוונות שהתעוררו בעקבותיה הם עיקרו של החיבור שלפנינו.⁶

חלקו הראשון של החיבור – 'המצע' – פותח בתיאור קצר של הערפל האופף את התורה שבעל פה, ובמרכזה מסורת ההלכה, עוד בשחר ימיה.⁷ שתי שאלות עומדות

4 שם, עמ' 228, הערה 13א: 'כמקרים רבים אחרים, במקום לדון במקורות לגופם הסתבך גם כאן המחקר התלמודי בסבך של בעיות אמונות ודעות... תופעה זו... ראויה לטיפול בפני עצמה, היא חשובה במיוחד להבנת נפתולי מחקר התלמוד במאה הי"ט...; וכן בעמ' 233, הערה 24: 'לא כאן המקום לפרט את כל פרטי המערכה, הישירה והעקיפה, שנתחוללה בחוגים השונים סביב שאלה זו, מאז ראשית ההשכלה ובייחוד בשנות הארבעים-שמונים של המאה הי"ט. מן הראוי היה לעקוב אחרי פרטי התהפוכות בנושא "תיאולוגי" זה למן ראשית ימי ההשכלה ועד לימינו'.

5 בתיאור נסיבות הופעתה ומאפייניה של 'חכמת ישראל' עסקתי בספרי, פשוטה של משנה, בעיקר בפרק ההקדמה.

6 עם זאת ראוי להבהיר: במסגרת החיבור לא נעסוק בעמדתם העקרונית של חכמי ישראל באשר לצורך או ליכולת של מסורת ההלכה היהודית להתפתח או להתעדכן, אלא רק בזיקה לתפיסתם את מושג ה'תורה שבעל פה'. שאלת הדינמיות של המסורת, כאידאה ובמציאות, רחבה בהרבה בהיקפה ואיננה חופפת בהכרח את ממצאי הדיון הממוקד במושג 'תורה שבעל פה', לא בימי הביניים ואף לא בעת החדשה.

7 כאמור, במוקד הדיון שלפנינו ניצבת היצירה ההלכתית של חז"ל, ובראשה המשנה והתלמוד. החל בתקופת חז"ל ובהמשך בימי הביניים עלתה כמובן שאלת דרכי המסירה הרצויה והמצויה גם בזיקה לסוגות ספרות אחרות (כגון תרגומי המקרא או ספרות האגדה) וגם בקשר לתחומי ידע נוספים (למשל, היצירה המיסטית או

במוקד הדין: האחת, מדוע התעקשו חכמים מלכתחילה לשמר את המסורת בעל פה? והאחרת, מתי החלו בפועל להעלות את אותה מסורת על הכתב? בחלק זה נידרש תחילה לספרות חז"ל עצמה, ובהמשך לעמדות שהשמיעו חכמי ימי הביניים בסוגיה זו בכתבי גאונים, ראשונים ואחרונים. הערכה מדויקת של תפיסת התורה שבעל פה בספרות חז"ל וביצירה של ימי הביניים היא תנאי הכרחי להבנת פשר התמורה שנסתמנה בפתח העידן המודרני בסוגיה רגילה זו.

חלקו השני של החיבור – 'המהפך' – עוקב אחר התהליכים הדרמטיים שעברה החברה היהודית עם כניסתה לעידן המודרני ובוחן את השפעתם על אופן תפיסת התורה שבעל פה ועל שחזור קורותיה. בחלק זה נבקש למפות את קשת העמדות בנוגע לתורה שבעל פה, תוך הדגשת ההתאמה שבין משנתם המדעית של החוקרים ובין חזונם האידאולוגי, איש על מחנהו ואיש על דגלו. הצעת הזיקה בין התפיסה המדעית ובין ההשקפה האידאולוגית נעשתה לעיתים במידת מה של ספקולטיביות, שהרי חוקרים אלו לא הצהירו עליה תמיד בגלוי. אפשר שיבוא הקורא ויערער על שיוכו האידאולוגי של חוקר זה או אחר לאסכולה הגותית כלשהי. עם זאת יש לקוות כי בהצגה הכוללת של המחנות הבולטים, כמו בתיאור הדינמיקה שהתקיימה ביניהם, עולה תמונה מדויקת שאיננה לוקה בהפשטה או בעיוות.

מיפוי עמדותיהם של החוקרים נעשה מתוך רגישות לצייר הכרונולוגי, לממד הגאוגרפי ולשיוך האידאולוגי, הגם שיש כמובן להכיר בקיומם של הוגים ותאוריות החורגים מהסכמה הבסיסית המוצעת בחיבור. זירת ההתרחשות העיקרית שאחריה נעקוב היא אדמת גרמניה, הקרקע שבה נבטה ופרחה 'חכמת ישראל'. עם זאת לאורך החיבור נידרש גם לאזורים אחרים באירופה, אם באיטליה, בגליציה ובהונגריה, שהשתייכו לקיסרות ההבסבורגית, ואם ברחבי האימפריה הרוסית. כפי שנבקש להראות, המציאות הפוליטית הייחודית שבה היו נתונים היהודים באזורים שונים באירופה הותירה את עקבותיה גם בדיון בתורה שבעל פה.

לאחר שנדון בשלל העמדות שהעלו חכמי ישראל במאה התשע עשרה בסוגיית התורה שבעל פה, מתוך רגישות להקשרן האידאולוגי, נוכל לפנות בחלקו השלישי והאחרון של החיבור – 'השיטה' – לעיין בפריצת הדרך שחוללו הללו בשדה המדע, ולהמחיש את שיטות המחקר והאמצעים הביקורתיים החדשניים שבהם

ההגות הפילוסופית). אפשר למצוא קווי דמיון רבים, אך גם הבדלים בולטים, באופן ההתייחסות למסירה האוראלית בסוגות או בתחומי ידע שונים, אך היבטים אלו חורגים מגבולות הדיון הנוכחי, ולא נידרש להם באופן שיטתי כאן.

נעזרו בעת העיסוק בסוגיה סבוכה זו. שכן, גם אם השיח המודרני בעניין התורה שבעל פה היה טבוע בחותם אידאולוגי, אין להתעלם מההישגים המדעיים של החוקרים שהשתתפו בו, הבולטים במיוחד בהשוואה לגישושים של למדנים בדורות קודמים. הישגי המחקר ניכרו בראש ובראשונה באופן שבו נדונה הספרות היהודית הקלסית, קרי היצירה של חז"ל. בהיותם חמושים בכלי המדע הביקורתי הצליחו חכמי המאה התשע עשרה להעלות בחכמתיהם תובנות מקוריות רבות הנוגעות לספרות שנדושה מאות בשנים קודם לכן. אך דומה שתרומתם של חכמי ישראל בעת החדשה נעוצה בעיקר בהרחבת קורפוס המקורות ובנכונות לעיין בספרות שלא נכללה בארון הספרים היהודי המסורתי. בחלק זה של החיבור נדון בתהליך חדירתן של יצירות ספרות שלא זכו לעלות על שולחנם של חכמי ישראל בעבר מסיבות טכניות או מתוך הסתייגות מודעת. בין אלו נכללו כתבי גאונים, חיבורים של אבות הכנסייה ויצירות הקשורות בפולמוס הרבני-קראי. לבסוף נידרש גם לאופן שבו השפיע הדיון הביקורתי בעניין התורה שבעל פה על תפיסת החדית' של המסורת המוסלמית במחקרים של מלומדים יהודים ידועי שם. במהלך הדיון בחלק זה של החיבור ננסה לברר אם ובאיזו מידה נפגע ערכו המדעי של המחקר בשל צביונו האידאולוגי.

בשולי הדברים ראוי להעיר: השיח בעניינה של התורה שבעל פה בעת החדשה, שבו עוסק עיקר החיבור, מעניק לנו הזדמנות להתוודע לעולמם של למדנים, הוגים, סופרים, רבנים ואישי ציבור שבלטו בחברה היהודית בפרק הזמן הנדון, אף שבמרוצת השנים נשכח זכרם. לקורות החיים או למערכות היחסים האישיות בין החכמים הייתה השפעה לא מבוטלת על משנתם המדעית והאידאולוגית. מטעם זה מציג החיבור את העמדות השונות בסוגיית התורה שבעל פה רק לאחר עריכת היכרות ראשונית עם הדמויות הנדונות, ומתוך התחקות אחר מקומן בזירה היהודית בכללה.

באמצעות ניתוח השיח על אודות התורה שבעל פה במאה התשע עשרה ניחשף גם לערוצי הפרסום והתקשורת הייחודיים ששימשו את הלמדנים היהודים בתקופה זו. הפצת תובנות מדעיות בזמננו נעשית בדרך כלל באמצעות ספרים או מאמרים בעלי זיקה ישירה או עקיפה לעולם האקדמיה. מציאות שונה שררה במאה התשע עשרה. החפץ להתחקות אחר משנתם של חכמי ישראל נדרש להשתמש בעולם ספרותי מגוון ועשיר לאין ערוך, ואיננו יכול להסתפק בחיבורים בעלי אופי מדעי בלבד. בראש ובראשונה יש להיעזר בדרשות, בחיבורים הלכתיים ובפירושים למקרא, שכור מחצבם בהווה המסורתי. לעיתים קרובות, כדי לחדור לעומק

כוונתם של החכמים, יש לפלוש לעולמם הפרטי ולהסתייע ביומנים אישיים או בתכתובות פרטיות שניהלו. במקרים אחרים הביעו חכמים את השקפתם במסגרת פעילותם הציבורית, אם בתוככי הקהילה היהודית ואם במשא ומתן עם גורמים מן החוץ. לבסוף, גם יצירות בעלות מאפיינים אסתטיים מובהקים כגון מחזות, סאטירות ורומנים פופולריים, היו עשויות לשמש מצע להפצת משנתם המדעית והאידיאולוגית של החכמים. המגוון העשיר של המקורות דורש מחוקרי התקופה לתור אחר אכסניות ספרותיות שונות, אך גם מספק אשנב לצדדים מרובים ונסתרים באישיותו של המחבר, שאינם רווחים במחקר העכשווי. במהלך החיבור ניחשף לקשת הססגונית של היצירות שבה פרסו חכמי ישראל של המאה התשע עשרה את הגותם ואת מחקריהם.

למותר לציין כי בחיבור זה לא יכולתי לתעד את כל המקורות ולא לתאר את מכלול השיטות הנוגעים בסוגיית התורה שבעל פה בפרק הזמן הנדון. יתרה מכך: במהלך כתיבת החיבור נקרו בדרכי ללא הרף מקורות חדשים שלא הייתי מודע לקיומם והם חיזקו את תחושתי באשר למרכזיות השיח בסוגיית התורה שבעל פה, אך גם דרשו ממני לשוב ולעדכן את מסקנותיי. תקוותי היא שעלה בידי לשרטט מפה מאוזנת, גם אם לא ממצה, של השיח בסוגיה זו, על הקשריה המדעיים והאידיאולוגיים.

לשיח הסוער בסוגיית התורה שבעל פה, שתפס מקום כה מרכזי בבית מדרשה של 'חכמת ישראל', נתוודעתי לראשונה במהלך כתיבת עבודת הדוקטור שלי באוניברסיטת הרווארד בהנחייתו של פרופ' יעקב (ג'יי) הריס, וכבר אז גמלה בליבי ההחלטה לייחד לו מחקר עצמאי. מימושו של הרעיון התגשם, בין השאר, הודות לעידודו הלבבי של פרופ' יעקב זוסמן, ששב והפציר בי לעסוק בסוגיה זו בכל עת שנפגשנו. במרוצת השנים זכיתי ללבן את נושא המחקר במסגרות אקדמיות שונות, אם באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע, אם בכנס של האיגוד האירופי למדעי היהדות באוניברסיטת אוקספורד, ואם בקבוצת מחקר בתמיכתו האדיבה של המרכז למחקרי יהדות מתקדמים שבאוניברסיטת פנסילבניה. הערותיהם של מורים וידידים אילצו אותי לבחון או לתקן את החיבור באופן מתמיד, ותודתי נתונה להם על כך. בין אלו שחותרם מוטבע על המחקר הם חותני פרופ' דב ספטימוס, פרופ' מיכאל מאיר, פרופ' איסמר (יצחק) שורש ופרופ' שטפן שורש. בגרסתו הכתובה זכה המחקר לעבור תחת שבט ביקורתם של מורים, עמיתים וחברים יקרים, שבמקל נועם ובמקל חובלים הציעו הגהות ותיקונים. עם אלו נמנו פרופ'

פתח דבר

עמנואל אטקס, פרופ' אשר סלה, ד"ר עוזיאל פוקס, ד"ר נח גרבר, ד"ר אנדראס ברמר, ד"ר נתן שיפריס וד"ר יוסף ויצטום. מערכת ההוצאה לאור של מרכז זלמן שזר הפכה את תהליך הפקת החיבור, שאיננו תהליך פשוט מטבעו, לחוויה נעימה במיוחד. תודה למיכל נקר (המנכ"לית), למעין אבינרי-רבהון (מנהלת ההוצאה), ליחזקאל חובב (העורך הראשי), לטניה שרם (המביאה לדפוס) ולרעות יששכר, עורכת הלשון, שגילתה סבלנות ואורך רוח מרשימים כלפיי. לבסוף, אני מודה להוריי, לאשתי ולבני משפחתי היקרים, שתמכו בי בעת כתיבת הספר ועמדו לצידו לכל אורך תהליך הפקתו.

מידה מסוימת של אירוניה קיימת בהחלטה לחבר ספר הון בהרחבה במעלתה של ההרצאה שבעל פה על פני היצירה הכתובה. תקוותי היא שבספרי זה אזכה ליהנות ממעט היתרונות הגלומים ביצירה הכתובה, ושלא אסבול מחסרונותיה יתר על המידה.

תם ונשלם, השבח לבורא עולם.

ירושלים, ערב ראש השנה תשע"ט

שער ראשון

המצע

'מסתורין שלי': חידת התורה שבעל פה בספרות חז"ל

א. אחת בפה ואחת בכתב

מוצאה של התורה שבעל פה, בת לווייתה הקבועה של התורה שבכתב, אפוף מסתורין. ביצירה התנאית המאוחרת ציינו חכמים כדבר המובן מאליו ש'שתי תורות נתנו להם לישראל, אחת בפה ואחת בכתב',¹ ודחו בנזיפה את אלו שפקפקו בערכה של התורה שבעל פה.² ואולם זיהוי עקבותיה של התורה שבעל פה בספרות בית שני איננו משימה קלה.³ סגנון העמוד של מגילות מדבר יהודה ושיוכן הכיתתי,⁴ אופייה הלקוני של מגילת תענית ומהימנותו המוגבלת של הסכוליון שהוצע לה

- 1 עיינו: ספרי דברים, שנא; ספרא בחוקותי, ב, ח.
- 2 עיינו: בבלי, שבת לא ע"א (ומקבילות): 'מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: כמה תורות יש לכם? אמר לו: שתיים, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. אמר לו: שבכתב אני מאמינך, ושבעל פה איני מאמינך. גיירני על מנת שתלמדני תורה שבכתב. גער בו והוציאו בנזיפה. בא לפני הלל גייריה. יומא קמא אמר ליה: א"ב ג"ד, למחר אפיך ליה. אמר ליה: והא אתמול לא אמרת לי הכי? אמר לו: לאו עלי ידי קא סמכת? דעל פה נמי סמוך עלי'.
- 3 הספרות על תולדות התורה שבעל פה בימי בית שני ובהמשך בתקופת התנאים והאמוראים מרובה עד מאוד, ואין כאן המקום לפרטה. עיינו, בין השאר: באומגרטן, החוק הבלתי כתוב; אורבך, חז"ל, עמ' 254–278; רוזנטל, תורה שעל פה; שלינגר, על כתיבת תורה שבעל פה. לאחרונה עיינו: אלכסנדר, משנה. על מקור המונח 'תורה שבעל פה' עיינו: בלידשטיין, תורה שבעל פה.
- 4 יש שזיהו במגילות מדבר יהודה הדים לוויכוח בין הצדוקים לפרושים על אודות מעמד המסורת המלווה את המקרא הכתוב. עיינו: ורמן ושמש, ההלכה במגילות, עמ' 430, שם מציינים הכותבים את המסופר בפשר הושע א בעניין אלו ש'מצותיו השליכו אחרי גום, אשר שלח אליהם [ביד] עבדיו הנביאים, ולמתעיהם (=החכמים) שמעו ויכבדום... וכאלים יפחדו מהם בעורונם'. ככלל, תיעוד הלכות רוח במגילות מדבר יהודה, אך קשה לחרוץ מנוהג זה על תפיסת התורה שבעל פה בקרב חברי הכת בפרט או בחברה היהודית של בית שני בכללה.

כעבור שנים,⁵ ההשפעות הזרות שמהן סובלת יצירתם של יהודים הלניסטים דוגמת פילון⁶ או יוסף בן מתתיהו⁷ ומגמתם הפולמוסית של ספרי הבשורה⁸ – אלו הם קשיים בולטים בשחזור הגדרתו ומוצאו המדויק של מוסד כה דומיננטי בספרות חז"ל.

סבוכה לא פחות היא ההתחקות אחר קורותיה של התורה שבעל פה מעת שהפכה לאבן יסוד בעולמם של התנאים. חפצם של התנאים והאמוראים לשמר את מסורת ההלכה כתורה שבעל פה, פשוטה כמשמעה, זכה להדים מרובים בספרות חז"ל. ביטוי לכך נמצא בתביעתם: 'דברים שנאמרו בפה – בפה',⁹ בהבטחתם: 'אם

5 קולמוסים רבים נשתברו בנוגע ללשון המגילה: 'בארבעה בתמוז עדא ספר גזרתא', שנתפרש בסכוליון, נוסח א, בזיקה לשאלת כתיבת הלכות בספר ('שהיו ביתוסין כותבין הלכות בספר, ואדם שואל ומראין לו בספר. אמרו להם חכמים... מלמד שאין כותבין בספר'). בין החוקרים היו שפקפקו בהסבר של הסכוליון לגוף המגילה וטענו כי לאמיתו של דבר רומזת המגילה לביטול גזרות היוונים וכיוצא בזה. לנוסח המגילה ולסקירת המחקר בסוגיה זו עיינו: נעם, מגילת תענית, עמ' 206–216.

6 ידוע במיוחד פירושו של פילון, על החוקים לפרטיהם, ספר רביעי, עמ' 166, ללשון המקרא בדברים יט, יד: 'לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים', שהוסב לדידו על מסורת האבות: 'הרי המנהגים הם חוקים לא-כתובים, גזרות של אנשי קדם, שאינן חרותות על מצבה ולא על קלף הנאכל העש, אלא בנפשם של השותפים באותה הקהיליה. שכן על הבנים לרשת מהוריהם, לבד מן הנכסים, גם את מנהגי האבות שחונכו בהם וחיו עמם מראשית ימיהם, ולא לזלזל בהם על שום שלא נמסרו בכתב. כי המציית לחוקים הכתובים לא בדין יהולל... ואילו הדבק בחוקים הלא-כתובים... ראוי לתשבחות'. לדברי פילון ולמשמעותם עיינו: אורבך, חז"ל, עמ' 259–261. רבים סברו, כי ניסיונו של פילון להציג את המסורות שבעל פה כמעין חוק טבע חושף השפעה יוונית מובהקת. עיינו בהרחבה: וולפסון, פילון, א, עמ' 121–125, וכן: בלקין, פילון, עמ' 29–30.

7 להתייחסות של יוסף בן מתתיהו לתורה שבעל פה עיינו למשל: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יג, 297, ושם: 'הפרושים מסרו לעם כמה הלכות ממסורת אבות, שלא נכתבו בתורת משה, ומשום כך דוחה אותם כת הצדוקים, האומרת שיש לחשוב לחוקים רק את הכתובים, ואלה שמסורת אבות אין חובה לשמור'.

8 להבחנה עמומה בספרי הבשורה בין המסורת של הזקנים לדבר האל עצמו עיינו: מתי טו, ג, ושם: 'מדוע גם אתם עוברים על מצות אלהים למען המסורת / קבלה שלכם?', ובהמשך, שם, ו: 'והפרתם את דבר אלוהים למען המסורת / קבלה שלכם'. אומנם בהקשר זה אופייה האוראלי של המסורת אינו מובלט, ואין היא מנוגדת לחוק הכתוב. ועיינו גם: מרקוס ז, א–כג.

9 ירושלמי, מגילה ד א, עד ע"ד (ובדומה: תנחומא, וירא, ה; תנחומא, כי תשא, לד; פסיקתא רבתי, ה).

שימרת מה שבפה... אני כורת איתך ברית... את נוטל שכר,¹⁰ באזהרתם: 'כותבי הלכות כשורף התורה',¹¹ ובדרשתם: "'כי על פי הדברים האלה" – לומר לך דברים שעל פה אי אתה רשאי לאומן בכתב... "אלה" – אלה אתה כותב, אבל אין אתה כותב הלכות'.¹² גם בנוגע לחיבורים מתחום האגדה הביע התלמוד את עמדתו העקרונית כי הללו 'לא ניתנו לכתב', אף שבמקרה זה סייג את דבריו: 'כיון דלא אפשר, "עת לעשות לה"' הפרו תורתך'.¹³ שאיפה עזה זו מעוררת תהייה כפולה. ראשית, מבחינה תאורטית: כיצד תפסו חז"ל את תפקידה של המסורת האוראלית, וממה לדעתם נבע החשש להעלותה על הכתב?¹⁴ ושנית, מנקודת מבט היסטורית: באיזו מידה נשמרה ההבחנה בין שתי תורות אלו, הלכה למעשה, בתקופת בית שני או בזמנם של התנאים והאמוראים? האומנם נמנעו חכמים אלו מלהעלות את המסורות הפרשניות שהיו ברשותם על הכתב? באיזה עיתוי היסטורי נעשה המעבר מתרבות אוראלית לתרבות טקסטואלית?

כתובת טבעית לפענוח החידות הנזכרות היא, כמובן, הספרות בת התקופה, וממנה יש ללקט כל פיסת מידע על אודות אותה 'תורה שבעל פה'. אך כאמור, רק רסיסי זיכרונות ושבירי מידע הותירה ספרות ענפה זו בסוגיות אלו, ובעיקר פתח להצעות של חוקרים ולמדנים ששערי השערות לא ננעלו בפניהם.

- 10 ירושלמי, שם; ירושלמי, פאה ב ו, יז ע"א; שם, חגיגה א ח, עז ע"ד. ועיינו גם: שמות רבה, מז, ג.
- 11 בבלי, תמורה יד ע"ב. ואולם בתוספתא, שבת יג, ד; ירושלמי, שבת טז א, טו ע"ג; בבלי, שבת קטו ע"ב: 'כותבי ברכות כשורפי תורה', וכן במסכת סופרים טו, ד.
- 12 בבלי, גיטין ס ע"ב; תמורה יד ע"ב, כדרשה לשמות לד, כז. אכן, היו שהצביעו על סוגיות אלו כעל 'סוגיות אנונימיות ומאוחרות מאוד'. עיינו: זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 334–335, והערות 14, 18. על תוספת מאוחרת נוספת שחדרה לסוגיית תמורה עיינו: דנציג, מתלמוד על פה, עמ' 51–52, ובהערות שם.
- 13 בבלי, גיטין ס ע"א. ועיינו גם: ירושלמי, ברכות א א, ט ע"א ('הלמד אגדה מתוך הספר לא במהרה הוא משכח'). ולעומת זאת, ירושלמי, שבת טז א, טו ע"ג ('אמר ר' יהושע בן לוי: הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק... אמר ר' יהושע בן לוי: אנא מן יומי לא אסתכלית בספרא דאגדתא... ר' חייא בר בא חמא חד ספר דאגדה, אמר אי מה דכתב טבאות תקטע ידה דכתבתה').
- 14 אף שיש המפקפקים בעצם קיומו של איסור 'רשמי' על כתיבת תורה שבעל פה, מוסכמת השאיפה הבסיסית להימנע מלהעלות את ההלכות עלי ספר, ויש לעמוד על טיבה של שאיפה זו. עיינו: זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 332, והערה 6.

ב. 'עשות ספרים הרבה אין קץ'

בהסתמך על לשונות גלויים וסתומים במקורות הקדומים הציעו חוקרים בני זמננו סברות שונות להיווצרות האיסור להעלות על הכתב את המסורת שבעל פה. רבים ראו בו פועל יוצא של תהליך הקנוניזציה של המקרא, שנכרך בשלילה של חיבורים כתובים נוספים. רישומי הראשונים של האיסור בספרות בית שני בסמיכות היסטורית לתהליך הקנוניזציה של המקרא איששו השערה זו, אך נמצא לה סעד גם בספרות התנאים והאמוראים. לטענת אותם חוקרים, אזהרות של החכמים שלא לעיין בספרים חיצוניים,¹⁵ ובעיקר שלא לכותבם, נכרכו בניסיון לייצר קנון ספרותי מוגדר. בהשראת דברי קהלת (יב, יב), 'יִיתֵר מִהֶמָּה בְּנֵי הַזֶּהֶר עֲשׂוֹת סִפְרִים הַרְבֵּה אֵין קֶץ', חרצו חכמים: 'כל המכניס בתוך ביתו יותר מכ"ד ספרים מהומה הוא מכניס בביתו'.¹⁶ ברוח דומה הסבירו גם את המניעה להעלות 'דברי סופרים' על הכתב, על אף חשיבותם: 'שמא תאמר: אם יש בהן ממש מפני מה לא נכתבו? אמר קרא: עשות ספרים הרבה אין קץ'.¹⁷

חוקרים אחרים הראו כי הדיאלוג שניהלו חכמי המסורת עם עמיתיהם מבית ומחוץ הוא רקע אפשרי להיווצרות האיסור. מבין אלו היו שראו בדילמה בעניין כתיבת ההלכה רכיב במאבק הכיתתי הסוער בתוככי החברה היהודית של אותם ימים. תימוכין להשקפה זו מצאו בכתבי יוסף בן מתתיהו ובעיקר בסכוליון למגילת תענית, שבה נזכרה השאלה אם 'כותבין הלכות בספר' כסלע מחלוקת בין הבייתוסין לחכמים, וכן בעצם חשיפתה של ספרות כיתתית ענפה בקומראן.¹⁸ אחרים בחרו להבהיר את התופעה על רקע יחסי הגומלין המורכבים שקיימו היהודים עם סביבתם ההלניסטית, שערכיה היו יעד להתקפה אך גם מקור השראה

15 משנה, סנהדרין י, א: 'ואלו שאין להם חלק לעולם הבא... רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצוניים'. אפשר שר' עקיבא הסתמך על לשון המקרא בקהלת (יב, יב): 'עֲשׂוֹת סִפְרִים הַרְבֵּה אֵין קֶץ', ופירש: 'אין קץ' – ללא חלק בעולם הבא.

16 קהלת רבה, יב, על פי משחק מילים: מִהֶמָּה=מְהֵמָה.

17 בבלי, עירובין כא ע"ב. ועיינו: זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 372–373, ושם: 'הקנוניזציה המוחלטת של התורה שבכתב וההימנעות מכתבת התורה שבעל פה הולכות יד ביד'.

18 עיינו: גולדברג, המדרש הקדום, עמ' 95, הערה 5; אורבך, הדרשה, עמ' 180–181; ובהרחבה: נעם, מגילת תענית, עמ' 206–216, והערה 26; הנ"ל, מפילולוגיה להיסטוריה. ראו גם: אליאור, זיכרון ונשיה, עמ' 67, המתארת את המאבק בין ההנהגה הכהנית-צדוקית, שהוסיפה לייצר כתבי קודש ולהסתמך עליהם, לבין ההנהגה הרבנית-פרושית, שנשענה על לימוד ופרשנות שבעל פה.

חשוב בעיצוב התרבות היהודית.¹⁹ עניין רב במיוחד מצאו שלל חוקרים במדרש המספר על בקשת משה להעלות את המשנה על הכתב, בקשה שנדחתה נחרצות:

בקש משה שתהא המשנה בכתב. ולפי שצפה הקב"ה שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראין בה יוונית, והם אומרים: 'אנו ישראל', ועד עכשיו המאזנים מעויין (=מאוזן)... אמר להם הקב"ה לעכו"ם: אתם אומרים שאתם בני, איני יודע אלא מי שמסורין שלי אצלו – הם בני, ואיזו היא? זו המשנה שניתנה על פה.²⁰

בהשראת מדרש זה, שעמד על הסכנה הכרוכה בחשיפת המסורת ל'אומות העולם' הטוענות 'אנו ישראל' והמבקשות לנכס לעצמן את אוצרות היהדות, קשרו אותם חוקרים את סוגיית כתיבת התורה שבעל פה במאבק העיקש שניהלה היהדות עם הנצרות.²¹ על פי תפיסה זו נועד איסור כתיבת התורה שבעל פה למנוע את הגישה אליה בפני הוגים נוצרים. בהתחשב בגורלה המר של התורה שבכתב, שהפכה בסיס ועוגן לאלגוריה הנוצרית, נחוץ היה להותיר את התורה שבעל פה הרוחק מהישג ידה של הכנסייה המתהווה, וכך לשמר את מעלתם של היהודים בעיני האל, ש'מסורין' שלו מצוי בידם. יתרה מזו: היו שראו בצמיחת מוסד התורה שבעל פה במאה השנייה לספירה סממן מגדיר של החברה היהודית. בתגובה לעדה הנוצרית, שהעמידה לצד 'הברית הישנה' את 'הברית החדשה', הציעה ההנהגה היהודית צמד חלופי משלה המושגת על טקסט כתוב ולצידו מסורת אוראלית בדמות התורה שבכתב והתורה שבעל פה.²² הגם שרישומי האיסור להעלות את המסורת על הכתב

19 עיינו: בער, היסודות ההיסטוריים, עמ' 121; ליברמן, 'יוונית ויוונית, עמ' 213–224. על פי בער האיסור הוא פרי המאבק של היהודים בתרבות ההלניסטית המתחרה. לעומתו, ליברמן בחר להבליט את קווי הדמיון שבין החברה היהודית לעולם ההלניסטי בכל הקשור להנחלת המורשת המשפטית וההגותית.

20 עיינו: תנחומא, כי תשא, לד, ובדומה: תנחומא, וירא, ה; ירושלמי, פאה ב ו, יז ע"א; שם, חגיגה א ח, עז ע"ד, ועוד. על מסורת זו עיינו: יפה, תורה שבפה, עמ' 143–145.

21 על אודות דרשה זו והנימה האנטי-נוצרית המשתקפת בה עיינו, בין השאר: אורבך, הלכה ונבואה, עמ' 6–8; הנ"ל, חז"ל, עמ' 271 ('ברור שמאמר זה מסביר את העדפתה של התורה שבעל פה כתגובה על טענותיה של הנצרות'); ליברמן, 'יוונית ויוונית, עמ' 304; הירשמן, המקרא ומדרשו, עמ' 13–20.

22 עיינו: יובל, התורה שבעל פה. וברוח שונה: סטרומזה, קץ עידן הקורבנות, עמ' 44: 'משמעותית לא פחות היא ההעלמות הכמעט מוחלטת של ספרים בתרבות הרבנית... לא מן הנמנע שיש קשר בין עליית הנצרות לבין התופעה המדהימה הזאת: ייתכן

קודמים לעליית הנצרות, אפשר להניח כי לפחות בדיעבד נלוותה לאיסור כתיבת התורה שבעל פה משמעות שונה בעקבות המאבק שניהלו קברניטי היהדות עם מעצבי הנצרות בראשית דרכה.

ג. כיצד 'שנה רבי'?

גם בשאלת מידת היישום בפועל של האיסור לכתוב את התורה שבעל פה העלו החוקרים במהלך העשורים האחרונים עמדות שונות, לעיתים קוטביות. בהתחשב במאפיינים הייחודיים לספרות חז"ל בהשוואה ליצירה הספרותית בזמננו, נקל לשער כמה מורכבת מלאכת שחזור קורותיה. גיבוש היצירה של חז"ל לא היה מעשה חד-פעמי שראשיתו ואחריתו נהירים, אלא תהליך ארוך וממושך שמשעוליו מפותלים. גם זהותם של המחברים או העורכים של היצירות המרכזיות בעולמם של חז"ל עלומה, וזאת על רקע מנהג הקדמונים למחות את שמם מספריהם. רק באמצעות עדויות חיצוניות ועקיפות אפשר לנסות להתחקות אחר עקבותיהם.²³ אפילו זיקתו של רבי יהודה הנשיא למשנה מבוססת בעיקרה על עדותו החיצונית של התלמוד ('כאן שנה רבי'), וסימני שאלה מרובים אופפים אותה.²⁴ בהיעדר מידע מלא בנוגע לאופן ההיווצרות של ספרות חז"ל או באשר לדמויות שתורמו לעיצובה, קשה גם לקבוע מהו העיתוי המדויק שבו הועלתה על הכתב.

יש להדגיש כי הדיון האקדמי בגלגוליה של המסורת היהודית לא התנהל בחלל ריק ובמנותק מהעיסוק בקורותיהן של מסורות תרבותיות ודתיות אחרות. ברקע הדיון המודרני בתורה שבעל פה, שהתנהל במאה העשרים, ריחפו תגליות מפתיעות של צמד החוקרים מילמן פרי (1902–1935) ותלמידו אלברט לורד

שיהודים ונוצרים, במאמציהם להבחין את עצמם זה מזה נאלצו לפתח פרקטיקות כתיבה שונות.²³

23 על הצנעת שמות המחברים והחיבורים בעת העתיקה עיינו: שפיגל, עמודים, ב, עמ' 307–336. על אזכור שמו של ר' יהודה הנשיא בפתח המשנה ראו: שם, עמ' 406, הערה 104.

24 על זיקתו של רבי למשנה אפשר ללמוד מלשון הסוגיה בבבלי, בבא מציעא פו ע"א: 'רב ורבי נתן סוף משנה', ובעיקר ממנהגם של האמוראים לצטט מדברי המשנה בלשון 'כאן שנה רבי', וכיוצא בו. עם זאת במשנה נזכרו דברי תנאים שפעלו אחרי ימיו של רבי, והובעו בה עמדות הלכתיות המנוגדות לדעתו. על ייחוס המשנה לרבי עיינו, בין השאר: אפשטיין, מבואות, עמ' 200–226.

(1912–1991), הנוגעות לתולדות המסירה של יצירות דומיננטיות בעולם העתיק. מחקר מפורט שערכו השניים במחצית הראשונה של המאה העשרים חשף שיטות שינון ויכולת זיכרון מופלגת בתרבויות שבהן לא רווחה קריאה וכתיבה. בהשראת תובנות אלו, אך גם בהתחשב בעובדה שבתרבות היהודית שימשה המסורת האוראלית לצד טקסט כתוב ולא כתחליף לו, ניגשו חוקרים לשחזר את קורותיה של התורה שבעל פה.²⁵ מקצתם צידדו בגישה שאיסור כתיבה של המסורת לא יושם מעולם,²⁶ ואילו אחרים טענו שלכל הפחות בתחומי ספרות ההלכה נשמר איסור זה בקפידה רבה.²⁷ אלו ואלו נסמכו על היצירה של חז"ל, וממנה ניסו להסיק בכל דרך אפשרית על קיומם או היעדרם של חיבורים כתובים בימי התנאים והאמוראים.

קשת העמדות המגוונת שהציגו חוקרים בני זמננו בסוגיית התורה שבעל פה, על צדדיה התאורטיים וההיסטוריים, מעידה כמאה עדים כמה עלומים תולדותיה. אך דווקא עמימות זו, המקשה כל כך בשחזור פְּשרה וקורותיה של התורה שבעל פה מנקודת מבט מדעית ואובייקטיבית, המציאה הזדמנות נפלאה לחכמי ישראל במרוצת הדורות לנסות ולשחזר את עברה של המסורת היהודית בהתאם לנטיות ליבם ובקנה אחד עם השקפתם האידאולוגית. מתוך שימוש סלקטיבי וגמיש ברעיונות שהובעו בספרות חז"ל ניסו חכמי ישראל להמציא פשר עדכני לאיסור

25 מילמן פרי ותלמידו, אלברט לורד ביקרו ביוגוסלביה בשנים 1933–1935, ובחנו דפוס מסירה בעל פה של קטעי שירה עתיקים בתרבויות שבהן לא שלטו הילידים בקריאה ובכתיבה. בתאוריה שהעלו, הנודעת בשם Oral Formulaic Hypothesis, עוסק ספרו של לורד *The Singer of Tales*, שהופיע בשנת 1960. על הגילוי המודרני של התרבות האוראלית, ראו גם: אונג, על פה וכתב, עמ' 16–30. על מידת הרלוונטיות של התאוריה של פרי ולורד ושל ממשיכי דרכם לחקר ספרות חז"ל ראו: אלמן וגרשוני, מסירת מסורות יהודיות, עמ' 1–26.

26 בין החוקרים ששיערו כי איסור כתיבת התורה שבעל פה לא נהג בפועל בלט אפשטיין. ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 692–706, ושם, עמ' 693: 'עיקרו של איסור הכתיבה לתורה שבעל פה מוטל בספק', ועמ' 702: 'סוף דבר הוא, שבוודאי היו "תנאים" כותבים ורושמים את משניותיהם והלכותיהם, אלא שאותם ספרים לא ניתנו ללמוד בהם אלא היו שונים בעל פה...'.²⁷

27 עיינו: רוזנטל, תולדות הנוסח, עמ' 7–8; ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 213–224, בקשר למשנה: 'אנו רשאים להחליט בביטחון גמור שהחיבור לא פורסם בכתב'; זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 282: 'מציאות זו של לימוד על פה, ועל פה בלבד, בעולמם של חז"ל, והיעדר ספרים בתורה שבעל פה, מתאשרת באופן ברור למדי גם מן הריאליה העולה מספרות חז"ל כולה'.

פרק ראשון

כתיבת התורה שבעל פה, כזה התואם למציאות של זמנם ומקומם. תמורות בביאור מהותה וקורותיה של המסורת ניכרו היטב כבר בספרות של ימי הביניים, שאליה נסב את מבטנו עתה.